

Os modos de memoria transnacionais e o estudo da novela galega da memoria

Diego Rivadulla Costa

Universidade da Corunha, Galiza, Espanha

Abstract This work takes as reference the paradigm of the transnational modes of remembering, as proposed by Cultural Memory Studies, to approach the case of Galician novel about the Civil War and Francoism published since the year 2000, in the context of the revival of the past in the Spanish public sphere. After explaining the theory of modes of remembering, the chapter reviews the characteristics of antagonism, cosmopolitanism and agonism to analyse to what extent Galician writers have adopted these discourses in their stories of the recent past. The study concludes that there is a growing agonistic memory that investigates the perpetrator and the complexity of the historical context.

Keywords Galician Studies. Contemporary Galician narrative. Cultural memory. Modes of remembering. Globalisation.

Resumo 1 Algunhas consideracións previas. – 2 A teoría dos modos de memoria transnacionais e o estudo da novela galega. – 3 O modo de memoria antagonístico. – 4 O modo de memoria cosmopolita. – 5 O modo de memoria agonístico. – 6 Consideracións finais e liñas futuras.

1 Algunhas consideracións previas

Este traballo, que toma como referencia o paradigma dos modos de memoria transnacionais para se aproximar ao caso galego, parte da constatación de

Este traballo inscríbese no proxecto de investigación doutoral do autor, subsidiado pola Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia a través das 'Axudas de apoio á etapa predoutoral' do ano 2016.

Edizioni
Ca' Foscari

Biblioteca di Rassegna iberistica 16

e-ISSN 2610-9360 | ISSN 2610-8844

ISBN [ebook] 978-88-6969-323-6 | ISBN [print] 978-88-6969-324-3

Peer review | Open access

Submitted 2018-09-24 | Accepted 2018-11-10 | Published 2019-08-02

© 2019 | Creative Commons Attribution 4.0 International Public License

DOI 10.30687/978-88-6969-323-6/012

que a denominada ‘novela da memoria’ sobre o pasado recente da guerra civil e a ditadura franquista se ten erixido, especialmente desde a entrada no século XXI e en paralelo ao xurdimento dun *boom* da memoria a nivel estatal, nunha das tendencias principais da narrativa tanto en castelán como en catalán, galego e éuscaro.¹ Tendo en conta isto e dada a especificidade do presente volume, semella de obriga comezarmos este capítulo por sinalar algúns traballos pioneiros que prestaron atención a esta produción desde a perspectiva dos estudos ibéricos e, especialmente, ao tratamento do tema nas chamadas ‘literaturas periféricas’ desde unha perspectiva comparatista, entre os que destacan as achegas realizadas desde hai anos polo grupo de investigación ‘Memoria Histórica en la Literatura Ibérica’ dirixido por Mari Jose Olaziregui na Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco, ben como os traballos particulares doutros especialistas como Jon Kortázar (2011), quen ten comparado a evolución do tratamento literario da guerra civil nas novelas vasca e galega. Mención especial merecen tamén as teses doutorais de Daniela Bister, sobre a construción literaria da vítima da guerra e do franquismo na novela española, catalá e vasca, publicada en libro no mesmo ano de ser defendida (Bister 2014), a de David Colbert (2013), centrada nas características específicas da memoria cultural da guerra e da ditadura nas narrativas periféricas do Estado español, e a de Mariela Sánchez, recentemente convertida nun libro (Sánchez 2018), en que a investigadora arxentina analiza o recurso da transmisión oral da memoria nun corpus de novelas escritas en castelán, galego e éuscaro.

No que se refire á literatura galega, a pesar de existiren sólidas aproximacións á produción memorialística como as de Thompson (2009) ou Vilavedra (2011, 2015b), o certo é que estas non teñen prestado demasiada atención ás metodoloxías ofrecidas polos denominados *Cultural Memory Studies*, que desde os anos noventa veñen fornecendo estratexias globais para a análise daquelas producións culturais que

1 O rexurdir do pasado en España e, en concreto, o fenómeno da denominada ‘recuperación da memoria histórica’ das vítimas do franquismo, emerxe no espazo público desde finais dos anos noventa e, especialmente, na década de 2000, nun momento de relevo xeracional e progresiva desaparición das testemuñas directas do conflito. O clima de interese polo pasado traumático da guerra civil e a ditadura dá lugar a unha eclosión memorialista no conxunto do Estado, marcada pola sucesión de iniciativas en todos os ámbitos da sociedade: realización de exposicións e actos conmemorativos, aumento de producións culturais sobre o período en cuestión, desenvolvemento de proxectos de investigación historiográfica para rescatar os testemuños das vítimas, etc. No caso galego, as reclamacións do movemento asociativo de base social recibiron un importante pulo desde o punto de vista institucional a partir do ano 2005, co goberno bipartito de esquerdas –Partido Socialista de Galicia (PSdeG) e Bloque Nacionalista Galego (BNG)– na Xunta de Galicia, que levou a cabo por primeira vez unha política de memoria no país (Fernández Prieto 2009), ao tempo que no ámbito estatal vía a luz a denominada Lei de Memoria Histórica, aprobada en 2007 polo executivo socialista de Rodríguez Zapatero.

se relacionan coa memoria dos diversos pasados traumáticos.² Do noso punto de vista, o propio concepto de 'memoria cultural' resulta altamente operativo para estudar a narrativa galega contemporánea, pois, de acordo con Astrid Erlil (2008, 2), refírese a todas as formas de rememoración, de interacción entre presente e pasado, que teñen lugar en contextos socioculturais específicos -que evidentemente favorecen esa rememoración- a través dos chamados 'medios de memoria', entre os que se atoparían a literatura ou os medios audiovisuais, cuxa función sería a de almacenar, circular e desencadear recordos culturais. De acordo con isto, consideramos que a novela galega actual sobre a guerra e a ditadura, da que nos ocuparemos ao longo deste estudo, constitúe un deses medios que, en diálogo con outros discursos -políticos, historiográficos, xornalísticos ou artísticos- que xorden na esfera pública sobre a interpretación e xestión do pasado recente,³ participan activamente na construción da memoria cultural da sociedade galega do século XXI a través das diversas versións e tipos de discurso que do pasado transmiten, os cales tentarán ser identificados no presente traballo.

Doutro lado, cómpre sinalarmos que este clima de interese polo pasado da guerra e o franquismo xurdido nas dúas últimas décadas en Galiza, como no conxunto do Estado español, ben como o *boom* da literatura memorialista, vense influídos, á súa vez, por unha nova cultura da memoria a nivel global (Huysen 2002) con enorme incidencia nos países da Europa occidental, decididos a recuperar e actualizar os seus respectivos pasados traumáticos, e, especialmente, pola memoria do Holocausto, cuxa xestión espertou xa desde os anos oitenta o interese internacional, converténdose en paradigma, tal e como Baer e Sznajder (2015) teñen analizado. Neste sentido, concordamos con Hans Lauge Hansen en que:

a partir del 2000, cuando surge el interés por la memoria histórica en España, el país se ve penetrado por los discursos memorialísticos transnacionales que vienen a tener una influencia en la misma manera en que se narra esa memoria silenciada en España, y que afectan la función ético-política que desempeña este discurso

2 Para unha aproximación ao campo de estudo, véxase o traballo de Erlil (2008) ben como o volume *Estudios de memoria. Teoría e análise cultural*, coordinado por varias investigadoras do Centro de Estudos Comparatistas da Universidade de Lisboa (Alves, Soares, Rodrigues 2016).

3 Coincidimos con Hans Lauge Hansen y Juan Carlos Cruz Suárez (2012, 39) ao afirmaren que as novelas que desde o ano 2000 se veñen ocupando de rememorar a guerra civil e o franquismo «participan en el diálogo multivocal y multidireccional que acontece en la esfera pública del Estado español y de sus regiones, a través del cual -o de los cuales- se está negociando la manera de comprender la realidad política, cultural y social mediante la interpretación de la historia reciente».

artístico en la negociación de la memoria intergeneracional sobre el período en cuestión. (Hansen 2015, 137)

2 A teoría dos modos de memoria transnacionais e o estudo da novela galega

A análise do funcionamento das obras literarias como medios de memoria debe ter en conta, segundo Astrid Erll, os modos a través dos cales os textos reconstrúen e representan o pasado, así como o significado que este pasado asume neles. En palabras da especialista:

Our memories of past events can vary to a considerable extent. This holds true not only for what is remembered (facts, data), but also for how it is remembered – that is, for quality and meaning the past assumes. As a result, there are different modes of remembering identical past events. (Erll 2011, 104-5)

A existencia de diversos modos de recordar acontecementos históricos idénticos refírese ao feito de que cada vez que se representa o pasado a elección dos medios e formas é determinante para o tipo de memoria que se produce: un acontecemento histórico significativo como unha guerra, por exemplo, pode ser representado e recordado oralmente, nunha anécdota contada por alguén, como algo vivido na historia recente, mais ao tempo pode ser obxecto dunha ópera wagneriana, véndose transformado nun evento atemporal e mítico (Erll 2008, 390). Mais incluso no mesmo medio literario un episodio concreto pode ser recordado tamén como un evento mítico, como parte da historia política, como unha experiencia traumática ou como parte dunha historia familiar. Eses diferentes modos de lembrar estarán, de acordo coa tese da autora, estreitamente vinculados a diferentes modos de representación –literaria, neste caso– e, consecuentemente, os cambios na forma de representar condicionarán a memoria cultural e efectuarán os correspondentes cambios no recordo colectivo que construímos dese pasado compartido (Erll 2011, 158).

Así, a partir das propostas de Erll,⁴ Ana Cento Bull e Hans Lauge Hansen (2016) estableceron a distinción de tres modos ético-políticos para analizar os discursos de memoria globais que, do noso punto de vista, constitúen unha ferramenta útil para nos aproximar ao corpus de novelas galegas da memoria e, en concreto,

⁴ Erll (2008, 2011) ten aplicado este cadro de análise, por exemplo, ás novelas sobre a Primeira Guerra Mundial, entre as que distinguiu catro modos da retórica da memoria colectiva: o modo experiencial, o mítico, o antagonístico e o reflexivo.

aos discursos sobre o pasado que estas proxectan. A distinción dos tres modos de memoria transnacionais pretende, segundo Bull e Hansen, atender á dimensión social, ética e política dos textos, revelada, entre outros aspectos, pola forma en que estes abordan ou representan a relación entre pasado, presente e futuro. Para alén diso, a diferenza entre os modos 'antagonístico', 'cosmopolita' e 'agonístico', que definiremos a seguir, baséase en diversos aspectos entre os que ocupa un importante lugar a cuestión do nacional e do global, pois a globalización dun modo de memoria a partir do discurso e as prácticas do Holocausto tería provocado un proceso de 'globalización interna', tal e como o denominan Levy e Sznajder (2002), que viría producir unha transición das memorias colectivas nacionais a unha cultura de memoria cosmopolita. Porén, esta forma global de recordar presenta unha falta de atención cara a diversos aspectos dos pasados traumáticos nacionais e locais que o modo de memoria agonístico, como veremos, pretende resolver.

Tomando como base o traballo de Bull e Hansen (2016) en que examinan a orixe, desenvolvemento e características dos tres modos ético-políticos de memoria,⁵ atenderemos aquí cada un deles e exploraremos as posibilidades de aplicación ao caso galego. Cómpre termos en conta, non obstante, que se trata dun modelo teórico en ocasións excesivamente ríxido, xa que está a establecer, tal e como recoñecen os seus autores, prototipos ideais cuxos trazos poden mesturarse e interactuar na práctica (Bull, Hansen 2016, 399-400). Alén diso, estamos ante unha proposta global de formas de recordar o(s) pasado(s) que non se adscribe a un contexto social nin histórico concreto,⁶ polo que embora a consideremos un método de análise efectivo, non pretendemos presentar, a través da súa aplicación, unha taxonomía que estableza tres formas pechadas de facer memoria na literatura galega. Pola contra, o noso obxectivo é aproveitar as novas perspectivas de análise que a teoría nos permite para nos aproximar ás particularidades da recreación do pasado e da representación dos seus protagonistas -fundamentalmente masculinos-⁷ nos distintos textos, así como mostrar a madurez

5 En realidade consideramos que, como se verá, moitos dos trazos distintivos dos tres modos de recordar tal e como os presentan Bull e Hansen poderían empregarse para diferenciar e analizar discursos político-sociais en xeral, non só para una análise de formas de memoria.

6 Con todo, Hansen (2015, 2016a) xa tiña bosquexado e aplicado esta teoría dos 'modes of remembering' á novela contemporánea española sobre o pasado da guerra civil e o franquismo, extraendo interesantes conclusións que retomaremos ao longo deste capítulo.

7 Neste sentido, debemos indicar que, sen ser o noso obxectivo realizar unha análise de masculinidades, a maioría de personaxes aos que se fará referencia ao longo do estudo son homes. Embora sexamos conscientes de que unha análise das cuestións ético-políticas en relación coa memoria debería ter en conta as cuestións de xénero, dadas as reducidas dimensións deste traballo vémonos na obriga de nos referir

acadada polo discurso literario galego sobre a guerra civil e da ditadura franquista no século XXI.

Na liñas que seguen propómonos facer, por tanto, unha breve descrición da orixe e caracterización de cada un dos tres modos de memoria transnacionais, seguido dunha síntese da súa aplicación ao estudo do corpus da novela galega actual da memoria, que constitúe o fin último da nosa investigación. A atención a algunhas obras concretas, menos das desexadas debido ás dimensións deste estudo, dará para ver en que medida se poden identificar o antagonismo, o cosmopolitismo ou o agonismo e para tirar algunhas conclusións sobre o lugar en que se sitúan estes discursos sobre a guerra e o franquismo na esfera pública galega, sobre que influencias transnacionais reciben, ben como sobre o obxectivo que coas diferentes formas de representación literaria perseguen os seus autores.

3 O modo de memoria antagonístico

Á hora de establecer os diversos modos mnemónicos existentes na narración literaria, Astrid Erll (2011, 159) propón o concepto de *antagonistic mode* para se referir a aquelas formas literarias que axudan a promover unha versión do pasado e a rexeitar outra, un modo que sería característico da literatura politicamente comprometida ou daquela relacionada con grupos de identidade concretos cuxas versións do pasado se encarga de difundir. Este modo antagonístico caracterízase polo uso de estereotipos negativos e de perspectivas parciais, de forma que só as memorias dun determinado grupo se presentan como verdadeiras, mentres as demais son deconstruídas e sinaladas como falsas. Para Hansen (2016b, 89), que adopta o concepto de Erll, as narracións deste tipo «ensalzan al héroe, lloran la pérdida de los ‘nuestros’ y luchan por una versión del pasado determinada, frente a la de los ‘otros’».

O modo antagonístico estaría, pois, directamente representado polas novelas que distinguen heroes e viláns entre os seus personaxes, un trazo propio da ficción histórica tradicional –e non só– que procuraba a reivindicación das figuras heroicas da nación. A característica definitoria deste modo é, para Bull e Hansen (2016, 390), a diferenciación do ‘ben’ e o ‘mal’ como categorías morais aplicadas aos actores históricos; isto é, a través dunha caracterización maniquea dos protagonistas da historia, os discursos antagonistas presentan os conflitos do pasado como unha confrontación entre un ‘nós’ –que, como vítimas, representamos o

unicamente a uns poucos trazos dos protagonistas das novelas tratadas, cuxa inmensa maioría, como se poderá constatar, son masculinos.

ben- e un 'eles' -que, como verdugos, representan o mal. Isto adoita constituír certa simplificación e mitificación do pasado debido á falta de afondamento no contexto histórico, que se ve frecuentemente manipulado, así como de consideración das causas socio-políticas que provocaron o conflito. Ademais, o carácter autoconscientemente irreflexivo e monolóxico que caracteriza as narrativas deste modo, que non presentan ningún tipo de reflexión sobre a tarefa de facer memoria, contribúe a promover a empatía co sufrimento dos 'nosos' e a demonizar os 'outros' (Bull, Hansen 2016, 400).

Segundo a caracterización que vimos de expoñer, este discurso antagonístico aparece frecuentemente representado polas memorias de primeira xeración. No caso da produción literaria galega é doado de atopar, por tanto, nos testemuños dos sobreviventes da guerra civil, como son as ficcións autobiográficas dos exiliados Ramón de Valenzuela (1957) *-Non agardei por ningún-* ou Silvio Santiago (1976) *-O silencio redimido-*, mais a vixencia deste modo de nos aproximar ao pasado e de o representar en pleno século XXI faise evidente en novelas como *A vitoria do perdedor* (2013), de Carlos Reigosa. Nesta obra sobre un último anarquista da guerrilla antifranquista, o autor presenta o protagonista como un heroe da resistencia armada cuxa morte final o converte, ademais, nun mártir da causa. O uso da violencia irracional non se xustifica politicamente senón pola sede de vinganza do personaxe: todos os seus compañeiros guerrilleiros morreran a mans dos falanxistas e el quere vingalos aínda que sexa o último que faga, o que supón a representación dun conflito entre un 'nós' e un 'eles' propio do modo antagonístico. Fronte ás atrocidades cometidas polos representantes do falanxismo contra xente 'boa' e 'inocente', a novela converte a labor dos guerrilleiros republicanos en admirábel, dignificándoa e outorgándolle un papel activo na Historia, e a Arcadio Macías, o seu representante último, nun heroe disposto a dar a vida na loita contra esas inxustizas, creando todo un mito que reflicte, no fondo, un modo de memoria antagonístico.

Tamén antagonístico é o modo de se representaren os principais actores do conflito en *Expediente Artieda* (2000), de Luís Rei Núñez. A novela, que constitúe un mosaico das vidas na resistencia antifranquista da Coruña de finais dos cincuenta, pon o foco no bando das vítimas que sobreviviran aos efectos da represión que exercen sobre eles os personaxes próximos ao poder franquista. A homenaxe do autor á loita antifranquista materialízase na representación da división social en vencedores e vencidos, marcada á súa vez por unha diferenza de clase entre os obreiros e as familias acomodadas próximas ao réxime ou que traballan para el. No entanto, é nas figuras do tranviario Mamede Aneiros e do garda da Brigada Político-Social Marcial Pombo que se

personaliza, respectivamente, o 'ben' e o 'mal'.⁸ Mentres do primeiro se exaxeran os seus trazos de bondade, o segundo é presentado como un 'malnacido', un ser sádico e sanguinario, do que dan mostra os seus antecedentes como 'paseador'. A caracterización de Mamede, erixido en mártir e heroe da loita antifranquista, e a do torturador Pombo, reduce por momentos a cuestión histórica a unha loita entre bos e malos que funciona, non obstante, para o obxectivo que a obra procura: a dignificación dos heroes da resistencia e a recuperación da súa memoria.

Neste sentido, fortemente antagonística é tamén *Home sen nome* (2006), de Suso de Toro. Embora neste caso resulte máis complexo adscribir a obra directamente a este modo,⁹ antagonística é, sen dúbida, a construción do personaxe principal, o vello falanxista que recorda a represión do 36 e recoñece a súa participación activa na 'limpeza' de España sen presentar ningún viso de arrepentimento, de forma que as atrocidades por el cometidas só se explican por unha maldade intrínseca. Como sinala acertadamente Polverini (2015), a actuación do vitimario franquista, cuxo compoñente sádico é levado ao extremo, serve a De Toro para mostrar que a violencia é un trazo connatural ao ser humano e non responde a motivacións ideolóxicas.¹⁰ A caracterización do protagonista como un monstro fai que o lector o condene por ser moralmente 'malo' e, ao tempo, que se identifique ou empatee coas súas vítimas ou cos sucesores destas.

En síntese, o modo antagonístico na novela galega da memoria caracterizaríase principalmente pola representación do mal no lado franquista e do ben no lado republicano, de maneira que a actuación de ambos se perciba como unha cuestión moral que dá lugar ao conflito, resultando así moi doada a identificación cos 'nosos', porque son vítimas e heroes bos, fronte aos 'outros' viláns malvados. A violencia é presentada polo xeral como consecuencia da maldade, de xeito que o seu uso na loita entre republicanos e franquistas que a miúdo tematizan estas novelas non aparece explicado polas posicións políticas

8 Aínda que aquí nos centremos nestes dous exemplos paradigmáticos, en *Expediente Artieda* hai unha representación xeral do momento histórico como una loita social dos 'bos' fronte aos 'malos'. Mentres é doado que o lector se identifique cos 'nosos', con calquera das personaxes que conforman o círculo dos vencidos, no lado oposto, nos 'outros', é difícil salvar alguén desde o punto de vista moral.

9 A obra non responde, ao noso parecer, á esencialización do pasado que representa o modo antagonístico, mais si ten trazos deste na construción do personaxe protagonista.

10 De feito, o protagonista non atopa o seu lugar no novo réxime franquista e decide alistarse na División Azul para seguir alimentando a súa sede de sangue na fronte da Segunda Guerra Mundial. Segundo Polverini (2015, 96), «el autor pone en evidencia el hecho de que la violencia durante el conflicto bélico no es una obligación colectiva, sino fruto de una voluntad individual, de la que solamente el sujeto es responsable».

ou ideolóxicas dos actores, senón pola súa catadura moral.¹¹ Neste sentido, as obras adoecen de certa simplificación no sentido de que presentan a guerrilla e a acción represiva fascista –fundamentalmente estes dous temas– como un conflito entre ‘boas’ e ‘malas’ persoas, en lugar de falar de ‘malas accións’.

4 O modo de memoria cosmopolita

Tal e como foi indicado, no campo da memoria cultural Levy e Sznajder (2002) foron os primeiros en falar da emerxencia dun cosmopolitismo a partir do discurso da memoria transnacional do Holocausto:

shared memories of the Holocaust, the term used to describe the destruction of European Jewry by Nazi Germany between 1941 and 1945, a formative event of the twentieth century, provide the foundations for a new cosmopolitan memory, a memory transcending ethnic and national boundaries. (Levy, Sznajder 2002, 88)

Para estes autores, nos inicios do século XXI a(s) memoria(s) do xenocidio xudeu estarían a facilitar a formación de memorias culturais transnacionais, que á súa vez terían o potencial de se converteren en base cultural para unha política global de dereitos humanos. Do mesmo xeito, Bull e Hansen (2016, 292) opinan que o modo de recordar fundado polo Holocausto xa desde os anos oitenta inflúe de maneira explícita nas narrativas nacionais, dando lugar a certos repertorios ou ‘prácticas compartidas de memoria cosmopolita’, isto é, as memorias nacionais e étnicas particulares veríanse transformadas na era da globalización por patróns comúns que se combinan cos elementos preexistentes dando lugar ás ‘memorias cosmopolitas’ (Levy, Sznajder 2002, 89). Así, este modo de memoria que se nutre dun emerxente movemento de dereitos humanos a nivel global constitúe un novo paradigma para achegarse e contemplar o pasado, contribuindo á aparición dun discurso de memoria que se centra nas vítimas e represaliados dos fascismos totalitaristas do século XX (Bull, Hansen 2016, 291).

Podemos considerar, por tanto, que o trazo principal do discurso de memoria cosmopolita –e consecuentemente das novelas que o representan– é a énfase na perspectiva da vítima e a busca da empatía con esta, provocada polo sentimento de compaixón cara ao sufrimento humano. O padecemento da vítima ‘non actuante’, como

11 Aínda que o personaxe anarquista que protagoniza *A vitoria do perdedor* se caracteriza polo uso da violencia, esta, como vimos, vese xustificada pola necesidade de vingar as mortes dos compañeiros a mans dos ‘malos’, isto é, por ‘bos motivos’.

a denominan Levy e Sznajder (2002), e a vulneración de dereitos humanos producida polos agresores fascistas vai ocupar unha posición central neste modo de recordar. O propio acto de contar –a través das novelas, por exemplo– as historias das vítimas esquecidas, de lembrar os seus nomes e de recoñecer os seus sufrimentos –a reivindicación en que se basea o propio movemento de recuperación da memoria histórica¹² é unha forma de facer reparacións e viría responder directamente a esa visión cosmopolita sobre o pasado. Se, como se apuntou anteriormente, as memorias do Holocausto axudaron a conformar unha nova cultura europea dos dereitos humanos na que se inscribe o movemento de recuperación da memoria histórica en España e Galiza, podemos afirmar que o propio proceso do que participan as novelas que estamos a analizar se converte desde este punto de vista nun acto de memoria cosmopolita e será doado que os textos se vexan influídos por esta forma de recordar.¹³

Con todo, tal e como Hansen (2016b) ten advertido, o énfase no sufrimento da vítima por parte da memoria cosmopolita tende a provocar que a dimensión política vinculada coa práctica do suxeito no seu contexto político e social desapareza ou permaneza unicamente como pano de fondo dos eventos recordados. En certo modo, a representación literaria dos republicanos como vítimas ‘non actantes’ e o feito de colocar o foco na violación dos dereitos humanos por parte dos franquistas pode producir efectos de despolitización, como xa apuntou Gómez López-Quiñones (2012, 103). Coincidimos con Hansen (2016a), ademais, en que é habitual nestas novelas atopar a distinción das mesmas categorías do ‘ben’ e o ‘mal’ que o modo antagonístico usa para describir os actores do conflito, mais aplicadas neste caso ás categorías abstractas de ‘totalitarismo’ (fascismo), que representa o mal, e ‘democracia’, que viría simbolizar o ben.¹⁴ A visión dicotómica do mundo que caracterizaba ao modo antagonista mantense, por tanto, no modelo cosmopolita, mais

12 Certamente, a reivindicación do movemento memorialista galego e español, encabezado pola Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica de ámbito estatal e, no noso contexto, por outros colectivos como a Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, a plataforma Iniciativa Galega pola Memoria ou a Fundación Galega contra a Impunidade, está completamente enmarcado neste discurso dos dereitos humanos que reclama xustiza, reparación e verdade para as vítimas, sendo o dereito a coñecer, contar e difundir a memoria dos vencidos un dos seus obxectivos principais.

13 É a nosa hipótese, como se anunciou no comezo deste estudo, que o movemento memorialista incide fortemente, tanto desde o punto de vista temático como formal, no tratamento literario da guerra e do franquismo desde o 2000. Ademais, a novela galega e española da memoria cosmopolita aliméntase da simboloxía e terminoloxía das representacións do Holocausto, como exemplifica, sen ir máis lonxe, o prólogo de Fernández Ferreiro a *Os últimos fuxidos* (2004), intitulado «Holocausto español».

14 Para Levy e Sznajder (2002, 102), «[i]t is precisely the abstract nature of ‘good and evil’ that symbolizes the Holocaust, which contributes to the extra-territorial quality of cosmopolitan memory».

pasaremos de falar de 'bos' e 'malos', a facelo fundamentalmente de 'vítimas' e 'verdugos', que representan as posicións democráticas (republicanas) e totalitarias (franquistas), respectivamente.

Tendo en conta o anterior, podemos afirmar que o modo cosmopolita é a modalidade característica de boa parte das novelas galegas da memoria publicadas entre o ano 2000 e a actualidade, entre as que podemos citar, por exemplo, *Como levar un morto*, de Xesús Rábade Paredes (2001), ou *A lingua secreta*, de Xesús González Gómez (2002). As dúas colocan a vítima da represión franquista como centro das súas tramas e ambas logran a paixón do lector co seu sufrimento na procura da reparación ou, cando menos, da recuperación da memoria dos represaliados. No caso da novela de Rábade Paredes, as lembranzas fragmentarias dun protagonista esquizofrénico que reflexiona sobre o pasado mestúranse cun narrador omnisciente na reconstrución da historia de Ovidio Rivas, o seu pai, condenado a morte polo franquismo no ano 1945. Neste caso, o receptor da obra non só tende a empatizar coa vítima, condenada inxustamente por un réxime que 'fai legal' a represión a través dun sistema xudicial ao seu servizo, senón tamén co seu sucesor e portador do trauma. Como corresponde ao modo de memoria cosmopolita, Rábade Paredes coloca a énfase no sufrimento individual de Ovidio máis que na dimensión política do personaxe -á que si se alude en ocasións- e a novela reflexiona sobre a memoria como herdanza e os efectos desta no presente.

Na obra de González Gómez (2002), a influencia do discurso de memoria do Holocausto faise especialmente visíbel ao pivotar parte desta sobre a memoria dun preso republicano galego nun campo de concentración nazi. *A lingua secreta* é unha novela de autoficción que presenta tamén un protagonista -neste caso un neno- marcado polas vivencias do pai, un combatente republicano na guerra civil que acaba sendo preso en Mauthausen. Neste caso, a memoria testemuñal da vítima chega a través da súa propia voz, que se incorpora mediante partes de monólogo interior e que se mesturan co relato do neno en pleno franquismo nun rural galego marcado pola represión lingüística anunciada no título da obra. O foco está, por tanto, no sufrimento da vítima e na opresión social do réxime franquista, de modo que podemos considerar que se aplica a categoría do 'mal', neste caso, ao totalitarismo como posición e sistema político. Alén diso, a novela, homenaxe ao pai do autor, responde na súa intención última á razón da memoria cosmopolita: contar para recordar, reparar e recuperar a memoria histórica das vítimas.

Máis un caso interesante é o de *Sol de Inverno*, de Rosa Aneiros (2009), cuxa protagonista, Inverno, ve como a súa adolescencia, e a partir de aí toda a súa vida, é truncada polo golpe de estado de 1936, que a obriga a fuxir coa súa familia da tranquila aldea galega de Antes cara á Barcelona aínda republicana, ao que seguirá un longo periplo polo exilio francés e, máis tarde, cubano. Mais é

especialmente ao longo dos episodios localizados en Barcelona onde a barbarie da guerra asoma perante o lector con maior crueza: os protagonistas da novela, ante o comezo dos bombardeos fascistas contra a poboación civil en febreiro do 37, asisten ao espectáculo do terror, cada vez máis tanxíbel, converténdose dun día para outro en habitantes dunha cidade militarizada e inundada de pobreza, de dor e de mortos polas rúas. Inverno e a súa familia, sentados á espera de que soen as sereas de alarma para se protexeren nos refuxios contra avións habilitados pola cidade, son perfectos representantes desas vítimas 'non actuantes' que o modo cosmopolita coloca no centro da rememoración, e moi especialmente a nena Silvia, ao ser ela a vítima mortal dos derrubamentos provocados por un dos ataques aéreos ordenados por aqueles cos que, paradoxalmente, seus pais loitaban na fronte.

A énfase na perspectiva da vítima e na violación de dereitos humanos na procura da compaixón do lector constitúe, por tanto, o trazo esencial da novela da memoria cosmopolita galega. Ademais, esta baséase fundamentalmente na necesidade de contar, de dar voz aos vencidos e narrar as súas historias, como principio de recuperación da memoria histórica. É precisamente esta, como se dixo, a narrativa que máis se identifica cos valores do movemento memorialista. A diferenza das novelas agonísticas, aquí non hai historias heroicas do bando republicano senón vivencias particulares, das inxustizas sufridas que, de seren heroicas, sono en todo caso para os seus sucesores e desde o punto de vista humano, non de acordo coa súa participación activa no conflito histórico. O que se focaliza é o seu sufrimento -desde a perspectiva propia ou desde a dos seus sucesores- e non a súa participación política, aínda que é evidente que non faltan as referencias ao seu compromiso coa República. Coa intención de emitir unha mensaxe centrada na violación da democracia e dos dereitos humanos por parte dos vitimarios franquistas, algunhas das obras universalizan o contexto histórico, transcendéndoo, coma no caso de González Gómez ao colocar o protagonista como testemuña do masacre nazi.

5 O modo de memoria agonístico

O concepto de 'memoria agonística' xorde como resposta á consideración crítica de que o cosmopolitismo, como proxecto ético-político que avoga por solucións construídas sobre institucións transnacionais e dereitos universais, foi incapaz de evitar a emerxencia de novas memorias colectivas antagonísticas construídas e propagadas por movementos populistas neonacionalistas de extrema dereita que están a cuestionar o proxecto europeísta e globalizador (Bull, Hansen 2016, 391). Así, tomando como punto de partida a crítica

ao cosmopolitismo de Mouffe (2005), Bull e Hansen (2016) propoñen repensar as formas de recordar o pasado a través dun terceiro modo de memoria, que parte da premisa de que a destrución cosmopolita da relación binaria entre un 'nós' e un 'eles' do modo antagonístico non é sostíbel, xa que o ser humano precisa deste tipo de relación para construír identidades culturais. Embora o carácter relacional da identidade cultural implique un grande potencial de confrontación antagonística e que os oponentes políticos sexan vistos como inimigos a seren destruídos (Bull, Hansen 2016, 393), isto pode manterse en xa que se a relación antagonística é transformada en 'agonista', o que é posíbel, segundo Hansen (2016a), sempre que o adversario sexa conceptualizado segundo criterios políticos e non morais.

Consonte o anterior, o modo de memoria agonístico caracterizaríase, segundo Bull e Hansen (2016, 399) por evitar a confrontación do 'ben' fronte ao 'mal' mediante o recoñecemento da capacidade humana para o mal en circunstancias históricas específicas e nos contextos de loitas sociopolíticas; por recordar o pasado apoiándose nos testemuños das vítimas e dos verdugos, así coma das testemuñas externas ou observadores; por recoñecer o importante papel xogado polas emocións e promover a empatía coas vítimas como un primeiro paso para recordar o pasado mediante formas que faciliten a comprensión crítica; e, finalmente, por reconstruír o contexto histórico, as loitas político-sociais e os relatos individuais e colectivos que levaron a que se cometesen crimes masivos.

Trátase, por tanto, de (re)inserir os conflitos e os actos de represión no seu contexto histórico e social en lugar de aplicar categorías morais sobre eles, o que se traduciría no caso español, para Hans Lauge Hansen (2016a, 275), na adopción por parte dos autores dunha postura crítica co pasado da guerra e do franquismo, mais tamén co pasado recente transicional. A novela da memoria agonística, que tende á reflexividade e ao multiperspectivismo, identifícase, deste xeito, pola ruptura con aquel patrón narrativo derivado do discurso do Holocausto en que a distinción entre o ben e mal estaba aínda no centro da caracterización dos personaxes, para se interesar polas condicións en que se desenvolveran os feitos históricos rememorados. Cómpre atender, para isto, os diferentes puntos de vista en torno a eses acontecementos, de modo que non se representa só a memoria da vítima senón tamén a do verdugo, ambos personaxes presentados como axentes dos eventos do pasado, participantes duns feitos en que ambos os dous eran suxeitos activos. Isto materialízase no uso da xa mencionada enunciación multiperspectivista ou, en xeral, dunha focalización que inclúa as perspectivas de vítimas e vitimarios.

Se, como afirma Lourenzo Fernández Prieto (2009), falar e indagar sobre os verdugos segue a ser un tabú tanto desde o punto de vista historiográfico como social e xudicial, as novelas do modo agonístico virían rompelos porque «permiten comprender (no justificar ni

perdonar) la manera de actuar del victimario» (Hansen 2016b, 90). Un exemplo paradigmático nas letras galegas é, ao noso parecer, *O lapis do carpinteiro* (1998), de Manuel Rivas. Nesta obra referente da memoria novelada, Rivas introduce a figura do represor, un policía de nome Herbal, como transmisor da trama narrativa. A través dunha especie de confesión ou rememoración do garda, cuxa perspectiva é adoptada polo narrador omnisciente, é como o lector recibe a memoria da resistencia republicana durante a guerra civil e a represión de que esta foi obxecto. É a perspectiva do verdugo, por tanto, a que se converte en central para a dignificación da figura do médico Daniel da Barca e a recuperación da súa memoria. Neste sentido, Dolores Vilavedra (2015a, 80) aludiu á «postura un tanto subversiva que supón [...] converter a Herbal, o vitimario franquista, en protagonista da novela», animando ao lector a reflexionar e «a repensar o pasado na súa categorización maniquea de bos/malos, vencidos/vencedores», pois dificilmente saberíamos situar o vello garda nela.

Algo similar sucede con *Cardume*, de Rexina Vega (2007), onde a recuperación da memoria familiar obriga á narradora a repensar a figura do seu avó, un garda destinado a Vigo que, naqueles días que seguiron á sublevación militar de xullo de 1936, recibe a encomenda da condución dos presos republicanos ao penal improvisado da Illa de San Simón. Obligado a desenvolver o papel de verdugo polo momento que lle tocou vivir, é incapaz de mirar á cara a aqueles homes que transporta, pois «non entran en ningunha das categorías da maldade que el tiña o hábito de enfrontar» (Vega 2007, 144). O conflito chegará cando a súa namorada, a avoa da narradora, lle suplique que interceda para salvar ao seu tío Urbano Modelo, un dramaturgo preso e condenado a morte en consello de guerra. A autora recrea a complexidade do contexto nunha trama protagonizada por xentes do común que, na súa maior parte, non se caracterizan polas súas tendencias ideolóxicas nin pola participación en cuestións políticas, senón que é o feito histórico do golpe de estado o que se ocupa de lles asignar os roles de vítimas e vitimarios, por momentos semella que dun modo bastante casual ou aleatorio, inducendo á reflexión actual da narradora -e, ao tempo, do lector- sobre o relato construído daquela época trágica e confusa.

Tamén en *Non hai noite tan longa*, Agustín Fernández Paz (2011) enfronta ao protagonista, fillo dunha vítima do franquismo, coa figura do garda Senén Louzao, testemuña das torturas ao pai daquel e que vive atormentado por ter calado. O personaxe achega unha perspectiva máis sobre o pasado que nos fai repensar e dudar se merece ser salvado ou non. Fernández Paz non só crea un relato de restauración da memoria da vítima centrado no sufrimento desta, senón que tamén atende á complexidade do momento histórico e ás causas que posibilitaron que se perpetrasen as inxustizas. A novela reflicte a existencia de toda unha escala de grises, na que sitúa á

propia familia da vítima, na sociedade tardofranquista, dando conta da complexidade do momento, que vai máis alá dun conflito entre o 'ben' e o 'mal'. O narrador-protagonista consegue comprender o consentimento social cara ao franquismo e chega incluso a salvar os 'consentidores', xustificádos polo medo que o réxime impoñía. Fernández Paz recoñece a capacidade humana de complicidade co mal en determinadas circunstancias, promovendo a empatía coa vítima en primeiro lugar pero logrando, ao tempo, que o lector chegue a entender certos comportamentos que serían incomprensíbeis sen nos determos a analizar o contexto. O afondamento exhaustivo no contexto, nas circunstancias socio-históricas, para provocar unha reflexión sobre os feitos e os actores participantes é tamén unha característica definitiva do modo de memoria agonística.

Podemos afirmar que, aínda que non maioritariamente, a novela galega da memoria si ten adoptado trazos de agonismo que foxen, polo xeral, da esencialización que caracteriza o modo antagonístico. A procura da complexidade do contexto histórico e social na representación do pasado, así como a incorporación da perspectiva dos verdugos en obras como as mencionadas de Rivas, Fernández Paz, ou tamén *O tempo en ningunha parte*, de Xosé Manuel Martínez Oca (2003) van nesa dirección. Estes son, do noso punto de vista, os trazos principais da novela galega da memoria agonística, cuxos autores conseguen, a miúdo a través do uso do multiperspectivismo, provocar no lector unha fonda reflexión sobre como as circunstancias poden levar aos personaxes a actuar dunha determinada forma, incluso contra os seus propios ideais e valores políticos e morais. O restabelecemento do contexto histórico aparece nestas novelas que vimos de referir porque se afastan da recuperación da memoria das vítimas como obxectivo central para promover un tipo de memoria colectiva que restaure a axencia social e política de quen se converteron en vítimas, por un lado, e que rehumanice os vitimarios, polo outro (Bull, Hansen 2016, 395).

6 Consideracións finais e liñas futuras

Embora as limitacións de espazo non nos permitan afondar máis, o visto até aquí permítenos afirmar que a maioría das novelas galegas actuais sobre a guerra e o franquismo dificilmente poden ser adscritas de maneira clara a un modo de memoria, senón que presentan trazos máis ou menos evidentes e en diferentes medidas de antagonismo, cosmopolitismo ou agonismo e, do mesmo xeito, tamén non necesariamente entran só nesas tres categorías teóricas, por veces, ultrapasándoas e, mesmo, formando parte doutras que poderían ser conceptualizadas *ad hoc* con non menos fundamento. Alén disto, se ben é certo que os dous primeiros modos seguen a

ser maioritarios nas obras publicadas desde o 2000, a incorporación da perspectiva agonística semella ir en aumento, co obxectivo de, unha vez recuperadas as memorias das vítimas, atender tamén á dos vitimarios así como á complexidade do momento histórico para tentar comprendérmolo tamén desde a literatura. Neste sentido xa Vilavedra (2011, 73) apuntou, coidamos que acertadamente, que o feito de o protagonista e/ou o narrador destas novelas deixar de pertencer sistematicamente ao bando dos vencidos supón un síntoma de que o discurso literario sobre a guerra civil acada madurez. Na mesma liña, Bull e Hansen (2016) afirman que houbo un xiro (agonístico) cara á figura do perpetrador como suxeito por dereito propio na ficción histórica recente, mais tamén no documentalismo e na historiografía. E a isto semellan referirse as palabras de Lourenzo Fernández Prieto, que escollemos para concluír este estudo por parecernos significativas a respecto do crecente agonismo na memoria cultural galega:

El franquismo ya no requiere de ser denigrado pues todos los referentes del presente se encargan de hacerlo, en virtud de los valores de democracia y derechos humanos en que se educaron las generaciones actuales. Pero precisamos comprender sus lógicas y orígenes. Para comprender por ejemplo las consecuencias de que perdure aquella perversión jurídica que el propio Serrano Suárez llamó justicia al revés que sigue vigente. (Fernández Prieto 2009, 136-7)

Para o catedrático de historia contemporánea, conforme avanza socialmente a denominada recuperación da memoria histórica «se abre camino social e intelectual (historiográfico) una nueva visión, un nuevo punto de vista, más próximo a la verdad más incómoda» no que, sen dúbida, están a desenvolver un importante papel, como medios de memoria cultural, as novelas que «se plantean el problema del verdugo y asumen la incomodidad de una sociedad en la que unos mataron a otros en un momento determinado» (Fernández Prieto 2009, 137-8). Con efecto, o camiño vaise abrindo devagar e podería dicirse que en Galiza a literatura mesmo leva vantaxe aos historiadores, do que dan boa conta achegas novidasas como a realizada por Susana Sánchez Arins, que na súa inclasificábel -desde o punto de vista xenérico- *Seique* (2015) se enfronta coa traumática memoria familiar a partir da recuperación da historia dun sanguinario fascista que forma parte dela. O que fai a autora co tío Manuel é sinalar un dos 'nomes do terror', un dos golpistas e verdugos de 1936 que conforman o noso 'pasado incómodo'. A sociedade actual ten a necesidade de os coñecer e a historiografía conta por fin coa liberdade para os investigar (Ermida et al. 2018; Fernández Prieto, Míguez Macho 2018).

En consonancia co fío conductor deste volume, cómpre retomarmos brevemente as consideracións previas para reafirmármonos na idea de que os estudos da memoria fornecen interesantes propostas de análise

para nos aproximarmos, tal e como aquí foi feito coa narrativa galega da guerra e do franquismo, tamén a outras producións que en relación coa cultura da memoria teñen emerxido nas dúas últimas décadas no espazo ibérico. O uso dos referentes teóricos aquí presentados e de paradigmas de estudo como o dos modos de memoria transnacionais pode ser, do noso punto de vista, unha forma rendíbel de nos aproximar a narrativas literarias e/ou audiovisuais que xurdiran en relación coa represión franquista noutros espazos peninsulares, como pode ser o catalán, ou co conflito armado en Euskadi, e mesmo coa ditadura de Oliveira Salazar e Marcelo Caetano en Portugal. Indo un paso máis alá, pensamos que incluso sería de interese empregar a metodoloxía presentada para analizar certos cruzamentos entre unhas e outras realidades culturais ibéricas, provocados, por exemplo, por axentes dun sistema que escriben sobre outro e que, por tanto, ofrecerán unha visión externa e quizais diferente do pasado conflictivo representado, que merece ser comparada coa ollada interna ou propia. Neste sentido, a ditadura salazarista ten sido frecuentemente tratada na novela galega, con exemplos como *Resistencia*, de Rosa Aneiros (2003), ou *A batalla do paraíso triste*, de Xosé Ramón Pena (2008), do mesmo xeito que a guerra española o foi na narrativa portuguesa, do que dan mostra títulos como *A casa de Eulália*, de Manuel Tiago (pseudónimo literario do dirixente do Partido Comunista Portugués, Álvaro Cunhal) (1997), ou *Rio Homem*, de André Gago (2010). O entrecruzamento entre os estudos de memoria e os estudos ibéricos é sen dúbida un fértil campo con múltiples liñas por explorar en futuros próximos.

Referencias bibliográficas

- Alves, Fernanda Mota; Soares, Luísa Afonso; Rodrigues, Cristiana Vasconcelos (eds) (2016). *Estudos da memória. Teoria e análise cultural*. Vilanova de Fimaliço: Húmus.
- Aneiros, Rosa (2003). *Resistencia*. Vigo: Xerais.
- Aneiros, Rosa (2009). *Sol de Inverno*. Vigo: Xerais.
- Baer, Alejandro; Sznaider, Natan (2015). «Ghosts of the Holocaust in Franco's mass graves: Cosmopolitan Memories and the Politics of 'never again'». *Memory Studies*, 8(3), 328-44. DOI <https://doi.org/10.1177/1750698014568247>.
- Bister, Daniela (2014). *La construcción literaria de la víctima: Guerra Civil y franquismo en la novela castellana, catalana y vasca*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Bull, Ana Cento; Hansen, Hans Lauge (2016). «On Agonistic Memory». *Memory Studies*, 9(4), 390-404.
- Colbert, David (2013). *Memory of the Peripheries: Narrative Constructions of History in Contemporary Spanish, Basque, Catalan, and Galician Novels* [PhD thesis]. Providence: Brown University.
- Erlil, Astrid (2008). «Cultural Memory Studies. An Introduction». Erlil, Astrid; Nünning, Ansgar (eds), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1-18.

- Erl, Astrid (2011). *Memory in Culture*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Ermida, Xosé Ramón; Fernández, Eliseo; Garrido, Xoán Carlos; Pereira, Dionisio (coords) (2018). *Os nomes do terror. Galiza 1936: os verdugos que nunca existiron*. Santiago de Compostela: Sermos Galiza.
- Fernández Ferreiro, Xosé (2004). *Os últimos fuxidos*. Vigo: Xerais.
- Fernández Paz, Agustín (2011). *Non hai noite tan longa*. Vigo: Xerais.
- Fernández Prieto, Lourenzo (2009). «Actitudes sociales y políticas en la denominada recuperación de la memoria histórica. Galicia. El proyecto de investigación interuniversitario 'Nomes e voces'». *Pasado y Memoria*, 8, 131-57. URL <http://hdl.handle.net/10045/22226> (2018-12-12).
- Fernández Prieto, Lourenzo; Míguez Macho, Antonio (eds) (2018). *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*. Vigo: Galaxia.
- Gago, André (2010). *Rio Homem*. Vila Nova de Gaia: Edições Asa.
- Gómez López-Quiñones, Antonio (2012). «A Secret Agreement: The Historical Memory Debate and the Limits of Recognition». *Hispanic Issues On Line*, 11, 87-116. URL <http://hdl.handle.net/11299/184378> (2018-12-12).
- González Gómez, Xesús (2002). *A lingua secreta*. Vigo: A Nosa Terra.
- Hansen, Hans Lauge (2015). «Formas globales e historias locais. Influencias transnacionais en la narrativa actual sobre la guerra civil». Cruz Suárez, Juan C.; Hansen, Hans L.; Sánchez Cuervo, Antonio (eds), *La memoria novelada III. Memoria transnacional y anhelos de justicia*. Berna: Peter Lang, 123-50.
- Hansen, Hans Lauge (2016a). «Modes of Remembering in the Contemporary Spanish Novel». *Orbis Litterarum*, 71(4), 265-88. DOI <https://doi.org/10.1111/oli.12092>.
- Hansen, Hans Lauge (2016b). «Modos narrativos en la memoria de los movimientos militantes». González, Cecilia; Sarría Buil, Aránzazu (eds), *Militancias radicales. Narrar los sesenta y setenta desde el siglo XXI*. Madrid; Buenos Aires: Postmetropolis Editorial; Prohistoria Ediciones, 87-106.
- Hansen, Hans Lauge; Cruz Suárez, Juan Carlos (2012). «Literatura y memoria cultural en España (2000-2010)». Hansen, Hans L.; Cruz Suárez, Juan C. (eds), *La memoria novelada. Hibridación de géneros y metaficción en la novela española sobre la guerra civil y el franquismo (2000-2010)*. Berna: Peter Lang, 21-41.
- Huyssen, Andreas (2002). *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*. México D.F.: Fondo de Cultura Económica.
- Kortazar, Jon (2011). «Memoria y Guerra Civil en la narrativa vasca (1937-2007)». *Cuadernos de Alzate*, 45, 41-68.
- Levy, Daniel; Sznajder, Natan (2002). «Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory». *European Journal of Social Theory*, 5(1), 87-106.
- Martínez Oca, Xosé Manuel (2003). *O tempo en ningunha parte*. A Coruña: Espiral Maior.
- Mouffe, Chantal (2005). *On the Political*. London; New York: Routledge.
- Pena, Xosé Ramón (2008). *A batalla do paraíso triste*. Vigo: Xerais.
- Polverini, Sara (2015). «'E foi todo impune'. Recordar la violencia: Home sen nome de Suso de Toro». Carrera Garrido, Miguel; Pietrak, Mariola (eds), *Narrativas de la violencia en el ámbito hispánico*. Sevilla: UMCS; Ediciones Padilla, 89-100.
- Rábade Paredes, Xesús (2001). *Como levar un morto*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Rei Núñez, Luís (2000). *Expediente Artieda*. Vigo: Xerais.
- Reigosa, Carlos (2013). *A vitoria do perdedor*. Vigo: Xerais.

- Rivas, Manuel (1998). *O lapis do carpinteiro*. Vigo: Xerais.
- Sánchez, Mariela (2018). *Mala herencia la que nos ha tocado. Oralidad y narrativa en la literatura sobre la Guerra Civil y el franquismo*. Santiago de Compostela: USC editora académica.
- Sánchez Arins, Susana (2015). *Seique*. Santiago de Compostela: Através.
- Santiago, Silvio (1976). *O silencio redimido*. Vigo: Galaxia.
- Thompson, John (2009). *As novelas da memoria. Trauma e representación da historia na Galiza contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Tiago, Manuel (1997). *A casa de Eulália*. Lisboa: Edições Avante.
- Toro, Suso de (2006). *Home sen nome*. Vigo: Xerais.
- Vega, Rexina (2007). *Cardume*. Vigo: Xerais.
- Valenzuela, Ramón de (1957). *Non agardei por ninguén*. Bos Aires: Citania.
- Vilavedra, Dolores (2011). «Guerra civil y literatura gallega». *Revista internacional de estudios vascos*, 8, 62-77.
- Vilavedra, Dolores (2015a). «Do vivencial ao contestario: a evolución no tratamento da guerra civil na narrativa de Manuel Rivas». Dubert García, Francisco; Rei-Doval, Gabriel; Sousa, Xulio (eds), *En memoria de tanto milagre. Estudos dedicados ó profesor David Mackenzie*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 71-83.
- Vilavedra, Dolores (2015b). «Literatura en el espacio público. Rivas y su obra: un punto de inflexión en la recuperación de la memoria histórica». *Olivar*, 16(24), 1-17. URL http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.7352/pr.7352.pdf (2018-12-12).

